

ԱՆԱՆՈՒՆ ՎԱՆՆՅՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (XVII Դ.)

Սույն ժամանակագրությունը ծավալով մեծ չէ. այն գտնվում է № 4618 ժողովածուի 99-րդ ա էջում, որը գրված է անվարժ նոտր գրով և սկսվում է 1695 թվի հոկտեմբերի 25-ին գիսավոր աստղի երևալու վկայությամբ: Չնայած ժամանակագրությունը վերջանում է 1692 թ. ապրիլի 12-ին տեղի ունեցած արևի իսավարման հիշատակությամբ, սակայն նկատի ունենալով դեպքերի ժամանակագրական կարգը, այն կարող ենք համարել սկիզբը: Եվ որովհետև ժամանակագրության նախավերջին հատվածը վերաբերում է 1701 թ. հունիսի 1-ին տեղի ունեցած երկրաշարժին, կնշանակի ընդգրկված է 10 տարվա անցուդարձ՝ 1692—1701 թվերի շրջանում: Ժամանակագրության հեղինակը իր վկայությունների մեջ մի քանի անգամ հիշում է իր մասին. այսպես՝ հեղինակը 1699 թվին լինում է Դիագինում, որտեղ իր տեսածի մասին հիշատակում է «... աչօք մերօք տեսեալ աղչիկ մի վեց ամեայ, իբր կատարեալ երիտասարդ պիղոլ և մորուսով...» կամ 1701 թվի հունիսի 1-ի երկրաշարժի առթիվ հեղինակը դրում է. «... ես վախեցայ թէ աշխարհս կործանի, բայց աստծով վնաս չեղև», այլ հատվածներում ևս հանդիպում են նման վկայություններ: Այս և այլ հանգամանքները թույլ են տալիս սույն ժամանակագրությանը վերաբերվել որպես ստույգ և վստահելի սկզբնաղբյուրի:

1699 թ. սեպտեմբերի 13-ին տեղի ունեցած արևի խավարման մասին հեղինակը գրում է «... ամենայն ազինք ելաք ի թափօր ի Վան քաղաք և լալով աղաչեցաք զաստուած...»¹ (Ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.):

Ինչպես այստեղ, այնպես էլ ուրիշ հատվածներում հեղինակն անդրադառնում է Վանում տեղի ունեցած դեպքերին, այս փաստերը մեզ ենթադրել են տալիս, որ նա վանեցի է: Ժամանակագրության հատկապես մի քանի տվյալները պատմական որոշ հարցերի լուսաբանության համար ունեն քաջադիկ նշանակություն: Այսպես՝ Ստեփանոս Զուղայեցու կաթողիկոս դառնալու, բանտարկության և մահվան հանգամանքների մասին Օրմանյանի հաշվումները սխալ են ստացվում, նա կարծում է, թե Ստ. Զուղայեցին կաթողիկոս է եղել 1695—1696 թ. թ.,² բանտում մնացել երկու տարի և այլն:

Մինչդեռ այլ վկայություններ է տալիս դեպքերին ժամանակակից մեր հեղինակը. նա գրում է. «Դարձեալ ի թվին ՌՃԽԾ (1696) անկաւ նահապետն ի

¹ Այս, ինչպես և 1692 թ. արևի խավարման վկայությունները հաստատվում են մեկ ուրիշ վանեցի ժամանակագրի վկայություններով, տե՛ս՝ ներքևում, XXV ժամանակագրություն:

² «Աղդապատում» էջ 2674: Ըստ Ալեշանի՝ 1697—1698 թ. թ. («Այրարատ», էջ 231):

կաթողիկոսութենէ և արհնեցաւ Ստեփանոսն կաթողիկոս էջմիածնայ, և շատ աւերութիւն եղև սուրբ տանն: Եւ յորժամ մտաք ՌՃԽԶ (1697) թիւն դարձեալ Նահապետն էառ զտեղին և զՍտեփանոս եդ ի բանտի: Եւ տարի մի ի բանտն մնաց, և ՌՃԽԷ (1698) թվին բազում շարշարանօք սպանին քազուն, ի մէջ բանտին, որ և բազում հրաշս եցոյց այլազդաց և մեր ազնայց: (Ընդգծումը մերն է— Վ. Հ.):

Ինչպես տեսնում ենք, Նահապետ Եդեսացին կաթողիկոսության աթոռից հեռացվում է, ոչ թե 1695 թվին, այլ 1696 թվին: Նահապետին հաջողվում է երկրորդ անգամ ստանձնել կաթողիկոսությունը, Ստեփանոսին զահրենկեց անելուց հետո ոչ թե 1696 թվին, այլ 1697 թվի սկզբներին (րոտ ժամանակագրության «Եւ յորժամ մտաք ՌՃԽԶ թիւն...»): Այսպիսով Ստեփանոս Ջուղայեցուն բանտարկում են 1697 թվի սկզբներին: Հետեւապես Ստեփանոսը բանտում մնում է ոչ թե երկու տարի, այլ մեկ տարի: Եվ իսկապես, Ստեփանոսի մահվան ստույգ տարեթիվը մեզ հայտնի է. նա մահացել է 1698 թ. հունվարի 4-ին: Եվ որովհետեւ Ստեփանոսին, ըստ ժամանակագրության, բանտարկել են 1697 թվի սկզբին, կնշանակի նա բանտում մնացել է 1697 թվի փետրվարից մինչև 1698 թվի հունվարի 4-ը՝ մինչև սպանությունը, այսինքն մոտավորապես մեկ տարի, ինչպես ժամանակագրության մեջ է նշված:

Այնուհետեւ, ինչպես հայտնի է Օրմանյանը ելնելով Ստեփանոսի վերորեքյալ ժամանակագրական ոչ ճիշտ տվյալներից, գտնում է, որ Նահապետը չէր կարող 1695 թ. սեպտեմբերի 5-ին նամակ դրել Հոռմի Իննովկենտիոս 12-րդ պապին:³

Մինչդեռ, ինչպես մեր ժամանակագրությունն է մատնացոյց անում, Ստեփանոսի կողմից Նահապետը կաթողիկոսական աթոռից զրկվել էր 1696 թվին, հետեւապես Նահապետի պապին գրած վերոհիշյալ նամակը, ոչ թե հորինվածք է, այլ իրողություն, որովհետեւ այդ ժամանակ նա տակավին կաթողիկոս էր:⁴

Ստեփանոս Ջուղայեցու մահվան հանգամանքները, որո միայն հիմա է որոշ չափով պարզվում, ցարդ նույնպես անհայտ էին: Զաքարիա Սարկավազը, հիշելով Ստեփանոսի համախոհների բանտարկությունից ազատվելու փաստը, գրում է. «... և ետուն տուգանս նոքա՝ (Ստեփանոսի համախոհները— Վ. Հ.) և արձակեցան: Իսկ Ստեփանոս հանին ի թեթև բանտէն, և եդին ի մթին և գարշահոտ զնտան, ... և ի զազրութենէ հոտոյն՝ և յաճմանէ հերացն՝ և ի բազմանալոյ որդնացն, վշտացեալ, մեռաւ անթէն...»:

Մինչդեռ ըստ այս ժամանակագրության, Ստեփանոս Ջուղայեցին մահա-

¹ Մատենադարանի արևիվային բաժնի կաթողիկոսական ֆոնդի մի վավերագիր է, որը XVII-ի դարի ժամանակագրությունն է, հաստատում է վերոհիշյալ վկայությունը, այն-անդ եւրդում ենք «թվին ՌՃԽԵ (1696) սեպտեմբերի ամսոյն աքսորեցին զՆահապետ կաթողիկոսն և արհնեցին զՋուղայեցի Ստեփանոսն նոյեմբերի Ա (1)»: Ժամանակագրական այդ վկայությունները տես ներքեում XXII ժամանակագրություն:

² Զաքարիա Սարկավազի «Պատմագրութիւն» Վաղարշապատ, 1870, հատ. Բ, էջ 138:

³ «Աղղապատում», էջ 2670, 2677:

⁴ Հիմա. Զամչեան «Պատմութիւն Հայոց», հատոր Դ, էջ 724: Ալիշան, «Այրարատ», էջ 232, 233:

⁵ Զաքարիայ Սարկավազ «Պատմագրութիւն», հատ. Բ, էջ 18: Սուլյան վկայությունը հաստատում է Պաշտոնը Ջուղայեցին: Տես «Պատմութիւն Պարսէց», Վաղարատ, 1908 թ., էջ 163:

ցել է ոչ թե իր բնական մահով, այլ նրան գաղտնի սպանել են բանտում: Այս-
տեղ արդեն ակամա կասկած է առաջանում, թե արդյո՞ք սպանության մեջ
այս կամ այն շահով մասնակցություն չի ունեցել նրա անհաշտ հակառակորդ
Նահապետ կաթողիկոսը:¹

Հետաքրքիր է նաև ժամանակագրության այն վկայությունը, որ վերաբե-
րում է ժողովրդի աթեիստական տրամադրություններին: Այդ մասին կարգում
ենք. «Ի թվին ՌՃԽԹ (1700) մայիսի 1 (30) երկիրն Մահմոտանայի գիւղն որ
ասի Հասպըստան, վարդապետ Հոգոց վանից նստել ի տան ուրումն քրիստո-
նէի և ընթեռնոյր գիրս աստուածայինս, և եկեալ ոմն թերահաւատ քրիստոնեա
Ատոմիկ անուն, ի նոյն գեղջէ, և տնազ արարեալ, ասաց վարդապետին թէ՝
բերեալ քիչ մի մուր սեւացուցեալ էք ղթուղտն կու խաբէք զմեզ, կասէք երկնից
յաստուծոյ մօտէն է իջեր»:

Դժբախտաբար ժամանակագրությունը չի վկայում թե Ատոմիկն ինչ հա-
յացք է ունեցել պաշտոնական եկեղեցու մասին, կամ այդ տեսակետին ար-
դյոք միայն Ատոմիկն էր, թե նա հետևորդներ էլ է ունեցել, սակայն ինչպիսին
էլ որ եղած լիներ այդ, համենայն դեպս վերոհիշյալ փաստը Գնորոշ է: Բացի
վերոհիշյալ դեպքերի վկայությունից, ժամանակագրության մեջ հանդիպում
ենք նաև բնական երևույթների (երկրաշարժ, արևի խավարում և այլն), առան-
ձին փաշաների կամայականությունների և այլ հետաքրքիր հիշատակու-
թյուններ:

¹ Դեպքերին ժամանակակից Ջաքարիա Սարկվազը թե ինչու է այդ մասին լռել,
հեշտ է բացատրել՝ կամ Ջաքարիան վախեցել է Նահապետ կաթողիկոսի խստություններից,
կամ էլ Ստեփանոսի սպանության մանրամասնությունները գրել Ջաքարիան անհարմար
է զգացել, մասձեղով, որ դրանով կմերկացներ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռի
շուրջը մզված սլաքաբլի սլատմությունը:

XIX

Ի Թվականիս ՌՃՆԴ (1695) հոկտեմբեր ամսոյ Ին (25) օրէն 99.11
 ժինչ ի նոյեմբերի կէսն ապևոր աստղ ժի երեեցաւ յարևելից
 կողմն և ապա անյայտ եղև:

Դարձեալ ի թվականս ՌՃՊԵ (1696) առաջնորդն Վարա-
 5 ղայ Կարապետ վարդապետն Մոկացի, կարի հակառակութիւն
 արար Աղթամարայ Թումայ կաթողիկոսին և ածեալ զոմն իւր
 նմանի, բարուքն չար Կարմիր եպիսկոպոս վերաճայնեալ և ձե-
 ոամբ հաղաթու պարոն Եղիշինչէրի, որգի Իպրահիմ պէկին, մե-
 ծաղին ընծայիւք յղեաց յէջմիածին առ Նահապեա կաթողիկոսն
 10 Հայոց: Եւ նոքա յահէ անօրինաց արարին կաթողիկոս զնա և ու-
 ղարկեցին ի վիճակն Աղթամարայ. եղէն Բ (2) կաթողիկոսք միոյ
 աթոռոյ,¹ Եւ Թումէն ևս ապստամբեցաւ յէջմիածնայ և վրէժ-
 խնդրութեամբ կամեցաւ յափշտակել զՎան քաղաք իւր սանձա-
 խոյն ի ձեռաց Նտհապետին. Եւ ոմն Իդնատիոս էրէց,² անուամբ,
 15 ի քաղաքէն Վանայ, դուռով վէքիւ սուրբ Էջմիածնայ ընդդէմ
 եկաց Թումային և Գ (3) քէսայ փող խարճեաց ի դուրս արքունի
 և զԹումայն արտաքսեաց.³

Դարձեալ ի Թիֆլիս 1896) ապրիլի 15 (15) սաստիկ
շարժ եղև բոլոր Հայաստանս և սուրբ Թադէոս առաքելոյ պա-
20 ռիսպն հանդերձ նորակերտ խցերօքն ըլաւ և Կաթողիկէն յա-
րեելիաց կուսէ պատառեցաւ և Վանից գեղն այլ ըլաւ, բայց
մարդոյ ֆնաս ոչ արարւ Եւ Զալարանայ ղեղորայքն բնաւին կըր-
ծանեցան և յայլ տեղ ասաուծով ֆնաս ոչ եղև։⁴

Դարձեալ ի Թվին ՌՃՈՆ (1896) Փոխանայ Իմիրզայ պէկն
25 գումով ի բերթն իւր անառիկ, որ ասի Պայաղիա, սպանաւ յեղ-
բօրէ իւրմէ՝ Խարահիմ պէկէն և ինքն էառ գտեղինս՝

Դարձեալ ի թվին ՌՃՊԵ (1696) Վանայ փաշէն դնաց ի գեօղն Յավանց՝ և անդէն կայր Բ (2) Թօփ ի նաւին՝ աանկոյ ի Շրվանք, յաղագս փորձելոյ և մանաւանդ թէ սառոյ՝ հակառակս-
 30 թեան յեկեղեցոց Հայոց, լցեալ ղթօփն ուղղեցին յեկեղեցոյ հա-
 թուղիկէն որ պիտ էր ի վուլ ածէին, դժովապաան՝ սուրբ Յով-
 հաննէս, Նրր կրակեցին ասաուծով առ ժամայն պատեցաւ և
 բազում մասունս լեալ ցրուեցաւ և նոքա յամենայնի հարեալ
 դարձան ի աունս իւրեանց, իսկ քրիստոնեայք ուրախացեալ
 35 փառս ետուն աստուծոյ:

**Դսրձեալ ի Թվին ՌՃԽԲ (1693) յերկիրն Դիադինու աչօք
մերօք տեսեալ աղչիկ մի վեղամեայ, իրր ղկասարեայ երիտասարդ**

պիղով և մորուսով, մեծերես և լայնասիրտ, թաւամազ և ուժեղ մարմին և հայեցն իբրև զարջու և տեսողացն ահարկու։”

Դարձեալ ի թվին ՌՃԽԵ (1696) անկաւ Նահապետն ի կաթողիկոսութենէ և աւրհնեցաւ Ստեփանոսն կաթողիկոս Էջմիածնայ, և շատ աւերութիւն եղեւ սուրբ տանն։ Եւ յորժամ մտաք ՌՃԽԶ (1697) թիւն զարձել Նահապետն էառ զտեղին և զՍաեփանոսն եղ ի բանտի,¹⁰ Եւ տարի մի ի բանտն մնաց և ՌՃԽԷ (1698) թվին բաղում չարչարանօք սպանին թագուն ի մէջ բանտին, որ և բազում հրաշս եցոյց այլազգեաց և մեր աղն[ե]այց։

Դարձեալ ի թվին ՌՃԽԸ (1699) սեպտեմբերի ԺԳ (13) սուրբ Ոսայի պտհոց չորեքշաբթին, Զ (6)-երորդ ժամուն, ի ծովացեալ մեղաց իմոց արեգակն խաւարեցաւ, Ի (2) ժամ աւելի խաւար մնաց, աստեղք բազումք երևեցան, որպէս ի մէջ գիշերի, կարմիր, դեղին և սեաւ գոյն ունէր։ Ամենայն աղինք ելաք ի թափօր ի Վտն քաղաք և լալով աղաչեցաք զաստուած, և ապա սակաւ սակաւ խաւարն մերժեցաւ և լոյսն բացաւ։

Ի թվին ՌՃԽԹ (1700) մայիսի Լ (30) յերկիրն Մահմուտանայ,¹¹ ի գիւղն որ ասի Հասպրստան,¹ վարդապետն Հոգոց վանից նստեալ ի տան ուրումն քրիստոնէի և ընթեռնոյր գիրս աստուածայինս. և եկեալ ոմն թերահաւատ քրիստոնեա Ատոմիկ անուն, ի նոյն դեղջէ և անաղ արարեալ, ասաց վարդապետին, թէ բերեալ քիչ մի մուր սևացուցեալ էք զթուխտն, կու խաբէք զմեզ, կտսէք յերկնից յաստուծոյ մօտէն է իջեր։ Զայս լուեալ վարդապետին ոչ ինչ պատասխանեաց և ելեալ գնաց յայլ գիւղ, սակս գործսյ իւրոյ։ Դեռ վարդապետն ի ճանապարհին էր, յանկարծ տնկաւ յերկնից կրակացեալ մեծ կայծակ ի մէջ դեղին, նոյն մարդոյ տան առջևն ի վերայ իւրոյ տղային և հարսինն և այրեաց զնոսա, բայց խոստմամբ և պարգևօք ապրեցան և ոչ մեռան։ Փառք աստուծոյ,¹³

Ի թվին ՌՃԻՄ (1701) յունիսի Ա (1), ի կիրակի օր, Յըռու-մէլի Իսմայիլ քաղաք,¹⁴ առաւօտուն ժամու ատենն, այնպիսի ահագին շարժ եղև, որ բնաւ մարդ տեսած չէր, կէս աւուրն այլվի եղև, ես վախեցայ թէ աշխարհս կործանի, բայց աստով քնաս չեղև։

Ի թվին Հայոց ՌՃԽԱ (1692) ապրիլի ԺԳ (13), յաւուր չորեքշաբթի, ի տուրնջեան առաջին պահուն մինչ ի Ժ (10)-բդ ժամն խաւար կալաւ մառախլապատ գաշխարհս ամենայն և կարմիր փոշի մտղեցաւ յերկնից ի յերեսս երկրի և խանդարեաց զամենայն բոյսս, կարծեմ թէ ի մեղաց իմոց լինիւր։¹⁵

ԺԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԵՆՆԵՐ

1. 1696 թ. Վարադա վանքում անգի ունեցած սույն դեպքերն Օրմանյանի մոտ մի փոքր այլ ընթացք են ուտացել՝ Վերջինս խոսելով Նահապետ կաթողիկոսի և Աղթամարի կաթողիկոսության հարաբերությունների վատացման մասին, դրում է. «Որոշ դրուած չէ, բայց այս միայն յայտնի է, որ Նահապետ Թովմայի վրայ բարկանալով, զայն պաշտօնէն կը զրկէ, և Աւետիս եպիսկոպոս մը կաթողիկոս ձեռնադրելով Աղթամարի աթոռին տիրանալու կը զրկէ» (Ազգապատում, էջ 2663—2664, Հմմտ. Ն. Ակինեան «Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ», Վիեննա, 1920, էջ 144)։ Օրմանյանը դժբախտաբար չի նշում իր օգտագործած աղբյուրը։ Մինչդեռ ժամանակագրությունն այս առթիվ նշում է որոշ մանրամասնություններ, ըստ որի Վարադի առաջնորդ Կարապետ վարդապետ Մոկացին, մեզ անհայտ պատճառներով հակառակվում է Թովմասի (ըստ ժամանակագրության Թումա. Աղթամարում կաթողիկոս է եղել 1681—1698 թ. թ., Ակինեան, «Գաւազանագիրք...», էջ 142, Հմմտ. Մ. Մաքսուդեանց, «Հաւաքարան», էջմիածին, 1916, էջ 67) հետ և վերջինս փոխարեն «...ածեալ զոմն իւր նմանի, բարուքն շար Կարմիր եպիսկոպոս վերաձայնեալ...»։ Այդ բայը օրինական դառնալու նկատուածով, Կարապետ Մոկացին Վանի փաշա Եղգինջերի միջոցով (սեփական ընծայիւր» տալով, իմա՝ կաշառք) ուղարկում է էջմիածին Նահապետ կաթողիկոսի մոտ օծումը հաստատելու Սա էլ «յա՛նէ անօրէնաց արարին կաթողիկոս զնա և ուղարկեցին ի վիճակն Աղթամարայ»։ (Այս մասին մի փոքր այլ ձևով տես «Գիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 115, 117)։

«Ազգապատում»-ում (էջ 2663—2664) և «Հաւաքարան»-ում (էջ 67) հիշված է, որ Աղթամարի կաթողիկոս ձեռնադրվում է Ավետիս եպիսկոպոսը, մինչդեռ ըստ ժամանակագրության՝ Կարմիր եպիսկոպոսը, ըստ էության խոսքը վերաբերում է միևնույն անձնավորության՝ Ավետիս եպիսկոպոսի մականունը եղել է Կարմիր (Հմմտ. Ակինեան, «Գաւազանագիրք...», էջ 196, «Գիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 115)։

2. Բնագրում անունը չնշված է. «Բնագրիտու էրէց» գրված է լուսանցքում։

3. Այս դեպքերի մասին Օրմանյանին այլ բան է հայտնի, ըստ որի Թովմասը գրգռվելով Նահապետ կաթողիկոսի բայից «...Վանայ մէջ նստող էջմիածնի հպատակ եպիսկոպոսին ալ հեռացնել տուաւ, և Վանայ վիճակին վրայ աղթամարական եպիսկոպոս հաստատեցաւ» (Ազգապատում, էջ 2664, Հմմտ. Ակինեան, «Գաւազանագիրք...», էջ 145)։ Մինչդեռ, ըստ ժամանակագրության, Թովմասի վերահիշյալ բայը չի հաշտվում Վանեցի Իգնատիոս երեցը, որն էր «...Վէճիլ սուրբ էջմիածնայ ընդդէմ եկաց Թումային և Գ (3) ֆէսայ փող խաբենց ի դուրս արժուի և զԹումայն արտաքսեց»։ (Ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.)։ Հմմտ. «Գիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 122)։

4. Մի այլ հեղինակ սույն երկրաշարժը նշում է ապրիլի 14-ին (XXII ժամանակագրություն)։ Տես և հմմտ. «Գիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 115—116)։

5. Այս սպանությունը տեղի է ունեցել հունիսի 1-ին (տես XXII ժամանակագրություն)։

6. Ավանց գյուղը գտնվում է Վանա լճի հարավ-արևելյան ափին, Վանից հյուսիս-արևմուտք մոտավորապես 5 կիլոմետր հեռու Թուրքերն այն կոչում են Իսկելէ քօյի (նավահանգիստի գյուղ)։ Գյուղի հնությունը մեր ավանդությունը վերագրում է IV դարին (մ. թ. ա.)։

Այստեղ գտնվել է նաև Ս. Հովհաննես եկեղեցին։

7. Բնագրում առաջին տառը պարզ չի երևում, նմանեցրինք «նա»-ի։

8. Մի այլ վկայությամբ Մովսէսյանը տեղադրվում է Կտուց կղզում. «Յամի ՌՃԿԲ (1713) նորոգեցաւ Կտուց Մովսէսյան անապատն ս. Կարապետու սրբատաշ վիմօք» («Հանդէս Ամսօրեայ», 1939 թ., էջ 25)։

9. Տես և հմմտ. վերևում XXII ժամանակագրություն։

10. Ին որքան ճիշտ է ժամանակագրության Ստեփանոս Զուղայեցու բանտարկության և Նահապետ Լիզնացու Լրկորոգ անդամ կաթողիկոս դառնալու վկայությունը, ցույց է տալիս Մաղաղաթեա մի Հայսմավուրի հիշատակարան, որի ընդօրինակության տարեթիվը դժբախտաբար անընթեռնելի է։ Այնտեղ կարդում ենք. «Դարձեալ որպէս գրեցաք զկիրս Ստեփանոս կաթողիկոսին որ ի ՌՃԽԶ (= 1697) թուին ի փետրուարին եղին ի բանտի հրամանաւ Շահին Եւ մնացեալ անդ ի մէջ դառն նեղութեանց մինչև ի մուտս ՌՃԽԷ (1698) ամին, յունուար Դ (4) վախճանի ի նոյնում բանդի...» (Դ. Սրուանձտեան «Թորոս աղբար...», մասն Բ, էջ 410)։ Այսպիսով սույն հիշատակարանն ավելի կոնկրետացնում է ժամանակագրության վկայությունը Ստեփանոս Զուղայեցու բանտարկության մասին, որ տեղի է ունեցել 1697 թ. փետրվարին։ Նույն հիշատակարանի համաձայն Ստեփանոս Զուղայեցին կաթողիկոս եղել է ՌՃԽԵ (1696) թվին (էջ 408)։ Մի այլ վկայություն Ստեփանոս Զուղայեցուն կաթողիկոս է համարում դեռ 1697 թ. վերջերին («Դիւան...», դիրք Ժ, էջ 117), որն անշուշտ սխալ է, իսկ նրա մահը նույն աղբյուրը նշում է 1698 թ. փետրվարի մեջ (էջ 117)։ այստեղ սխալ է նշված ամիսը (համտ. «Ջաքարեայ կարկազգի պատմագրութիւն», հատոր Բ, էջ 138)։

Հաղյատի վանքի «Քոթուկում» (Ձեռ. Ա՝ 3031) Ստեփանոսի մասին պահվել է հետաքրքիր հիշատակագրություն. «Են վարդան վարդապետ եկի Սանահին նուիրակ ի թվին ՌՃԽԶ (1697) յաւուրս Բ (2) հայրապետացն՝ Նահապետին և Ստեփանոսի որ... կայր ի կալանս Դ (4) վարդապետոօ Յերեան քաղաքի», էջ 1ա։

11. Խոշար գավառի և բերդաքաղաքի մի այլ անունը, որը գտնվում է Վանից հարավ-արևելք, 7 ժամվա ճանապարհ հեռու, Խոշար գետի ափին։ Մահմուտանա գավառի մեջ մտնում էին հին Անձեհաց և Մարդաստան գավառների մի մասը։ Բերդաքաղաքը եղել է բուրդ բեզերի նստավայր։ Այստեղ է գտնվում Հոգոց վանքը, որի կառուցումն ավանդությունը լիւր-գրում է Բարգուղիմեոս առաքյալին։ Հմմտ. Ձեռ. Ն 737, էջ 110 բ.։

12. Անվան ուղիղ ձեռ «Ասպիստան»։

13. Բնագրում սույն հատվածի դիմաց, աջ լուսանցքում գրված է. «ՌՃԽԹ (1700) թվին տես զթերահաւտի պատուհանն»։

14. Ռումել կոչվում է օսմանական Թուրքիայի եվրոպական տերիտորիան։ Արդյո՞ք խոսքը վերաբերում է Իսլամպուրի—Կոստանդնուպոլսի եվրոպական մասին։

15. Հմմտ. «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 115)։